

Dr hab. Urszula Cierniak, prof. UJD
Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Humanistyczny
Instytut Literaturoznawstwa

Recenzja

rozprawy doktorskiej Pani mgr Agaty Kilar

Obraz śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku. Aspekt kulturoznawczy

(wydruk komputerowy 222 ss.)

Oceniana rozprawa doktorska p. mgr Agaty Kilar, napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Rażny oraz dr. Andrzeja Wadasa w roli promotora pomocniczego, poświęcona jest niezwykle ciekawemu zjawisku, jakim jest obecny bardzo wyraźnie w dziewiętnastowiecznej literaturze rosyjskiej obraz śmierci. Autorka skoncentrowała się na kulturoznawczym aspekcie zjawiska. W centrum uwagi mgr Kilar, według jej deklaracji, znalazły się 34 utwory literackie, które wyszły spod pióra dziewięciu autorów. Wybór doktorantki padł na najbardziej znane utwory Aleksandra Puszkina, Michaiła Lermontowa, Mikołaja Gogola, Mikołaja Sałtykowa-Szczedrina, Iwana Turgieniewa, Iwana Gonczarowa, Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja oraz Antoniego Czechowa (ostatecznie tych utworów i twórców jest więcej, o czy będzie mowa poniżej). Praca składa się ze *Wstępu*, sześciu rozdziałów zasadniczych, podzielonych na podrozdziały, *Podsumowania* i *Bibliografii*.

We *Wstępie* Doktorantka opisuje stań badań i założenia metodologiczne, stawia hipotezę badawczą i przedstawia układ pracy. Autorka rozprawy zrezygnowała z koncentrowania się na aspekcie społecznym badanego zjawiska i skupiania się na kwestiach inności czy wyobcowania, z których perspektywy można byłoby analizować temat śmierci, zaś jako wiodącą strategię badawczą wskazała metodę badań historyczno-kulturowych. Ta ostatnia, jak słusznie dowodzi magister Kilar, w przeciwieństwie do semiotyki, socjologii kultury, „socjologizującej antropologii kultury” (s. 7) lub kulturoznawstwa antropologicznego, pozwala nie pominąć w badanym materiale literackim jego wymiaru antropologiczno-personalistycznego dzięki pokazywaniu podobieństw i różnic w „prezentowaniu tematyki śmierci przez poszczególnych pisarzy” oraz poprzez ukazanie „różnorodności twórczej” w sposobach obrazowania „indywidualnego, osobowego umierania ich bohaterów” (s. 6). Doktorantka stawia sobie za cel pokazanie wschodnio-chrześcijańskich korzeni obrazu śmierci

w badanym materiale literackim oraz zaprezentowanie ewentualnej transformacji tej wizji pod wpływem europeizacji Rosji i oddziaływania myśli oraz filozofii płynącej z Europy Zachodniej. Wysuwa też hipotezę o trwałości tradycyjnego rosyjskiego obrazu śmierci, niezależnego od obcych Rosji wpływów kulturowych, szczególnie materialistycznych i ateistycznych. W części teoretycznej Autorce świetnie udało się uniknąć zagłębiania w niepotrzebne niuanse metodologiczne i spójnie oraz przekonująco przedstawić swój punkt widzenia dotyczący wyboru nachylenia interpretacyjnego. Wątpliwości budzi natomiast przedstawiony stan badań. Doktorantka wymieniła szereg tekstów polskojęzycznych (z których 3 pozycje: autorstwa Adama Bezwińskiego, Elżbiety Mikiciuk oraz Jana Krasickiego nie znalazły się w bibliografii z danymi pozwalającymi na ich identyfikację) i 7 opracowań rosyjskich, rzeczywiście dla tematu przydatnych, ale nie są one ani nowe, ani najważniejsze dla tej pracy. Pominięcie współczesnych badań skłania mnie do wymienienia przynajmniej kilku istotnych pozycji dla prezentowanego tematu. Są wśród nich ciekawe, ze względu na przyjęte przez Autorkę założenia metodologiczne, artykuły: А. Я Гуревич, *Смерть как проблема исторической антропологии: О новом направлении в зарубежной историографии*, „Одиссей” 1989, ss. 114-135; Ю. Лотман, *Смерть как проблема сюжета*, [w:] Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа, Москва 1994, ss. 417-431; А.А. Слепокуров, *Духовное восприятие смерти в традициях русской духовной культуры*, a także książki istotne z punktu widzenia analizowanych w pracy zagadnień; *Идея смерти в российском менталитете*, red. Ю.В. Хен, Санкт-Петербург 1999 (tutaj znajdziemy ważne omówienia idei i filozofii samobójstwa); А. Демичев, *Дискурсы смерти. Введение в философскую танатологию*, Санкт-Петербург 1999, Н.В. Проданик, *Топосы смерти в лирике А.С. Пушкина*, Омск 2000 oraz niezwykle ważny wybór rozmaitych rosyjskich rozpraw teoretycznych na temat śmierci, zatytułowany *Русская философия смерти. Антология*, red. К.Г. Исупов, Санкт-Петербург 2014. Gdyby mgr Kilar chciała kiedyś rozwinąć swój temat lub zdecydowała się na publikację rozprawy doktorskiej, warto byłoby wskazany materiał wziąć pod uwagę.

Rozdział drugi pracy jest udaną analizą ukazującą *Kontekst historyczny, filozoficzny i religijny pracy*. Zaprezentowano tutaj najważniejsze wydarzenia historyczne w Rosji aż do czasu upadku caratu, starając się zasygnalizować ich rolę w procesie formowania prawosławnego systemu wartości, zwrócono uwagę na te elementy kultury prawosławnej (w tym obrzędów religijnych), które powinny były rzutować na postrzeganie zjawiska umierania i wpływać na recepcję śmierci w społeczeństwie. Autorka dokonała także skrótowego, a jednocześnie bardzo spójnego

przeglądu najistotniejszych dla pojmowania kultury rosyjskiej stanowisk historycznych, filozoficznych i politycznych, wskazując na udział w formowaniu dziewiętnastowiecznego światopoglądu Rosjan takich myślicieli, jak: Czaadajew, Aksakowowie, Kirejewscy, Chomiakow, Bieliński, Bakunin, Herzen, Czernyszewski, Ławrow, Dostojewski, Leontjew, Tołstoj. W przypadku tego ostatniego p. Kilar przedstawiła pokrótce jego kontrowersyjny światopogląd religijny. Przegląd został doprowadzony aż do momentu objęcia w Rosji władzy przez bolszewików. Osobne miejsce w pracy znalazły rozważania o narodnikach i marksistach. Szczególnie ważny z punktu widzenia założeń pracy jest podrozdział *Aspekt religijny*, w którym mowa jest o pojawieniu się prawosławia na Rusi i o prawosławnym podejściu do sakramentów.

Rozdział trzeci *Motyw śmierci w literaturze zachodniej i rosyjskiej*, wbrew tytułowi zapowiadającemu odwołanie do poszukiwań literaturoznawczych, odsyła do znaczenie szerszego niż tylko twórczość pisana materiału badawczego. To opowieść o spojrzeniu na kwestię śmierci przez pryzmat dawnej i nowej kultury europejskiej, malarstwa, rzeźby i szeroko pojętej sztuki. Autorka pisze „wizerunek śmierci zamuje wyobraźnię niezliczonych artystów, w tym pisarzy [...] najczęściej pojawia się w średniowieczu i baroku, nieobcy jest również twórcom romantycznym i modernistycznym” (s. 36). Zachowując porządek chronologiczny, p. Agata Kilar ukazuje najbardziej istotne z punktu widzenia jej pracy obrazy śmierci. Dużo pisze o kręgu kultury zachodniej. Mamy zatem: *Rozmowę Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, *Pieśń o Rolandzie*, *Boską komedię*, *Treny Kochanowskiego*, sonety J.A. Morsztyna, i M. Sępa-Szarzyńskiego, *Makbeta*, *Niebezpieczne związki*, *Cierpienia Młodego Wertera*, wzmianki o śmierci w utworach Mickiewicza, jest powieść *Czerwone i czarne*, *Pani Bovary* czy *Nana*, od której naturalistycznych obrazów ‘śmierci plugawej’ (określenie Philippe’a Ariès’a) Doktorantka przechodzi do *Dżumy*, a potem do recepcji śmierci w literaturze obozowej (m.in. u Tadeusza Borowskiego i Aleksandra Sołżenicyna). Jeśli chodzi o literaturę rosyjską, która nie dotyczy łagrów, to mamy tutaj do czynienia jedynie z wyliczeniem dwudziestowiecznej prozy zwierającej motywy samobójcze. Pojawiają się zatem wzmianki o utworach Maksyma Gorkiego, Anatolija Marienhofa, Michaiła Bułhakowa i Borysa Pilniaka. Jeden akapit został poświęcony *Mistrzowi i Małgorzacie* Bułhakowa. To duża dysproporcja. O ile w analizowanym rozdziale literatura zachodnia została wybrana w sposób względnie reprezentatywny, o tyle zapowiadana w tytule tej części pracy „literatura rosyjska” pojawiła się zbyt skrótowo. Należałoby jednak więcej miejsca poświęcić postrzeganiu (także filozoficzno-religijnemu) problematyki śmierci przez wiekiem XIX na Rusi i w Rosji i bardziej dogłębnie pokazać

ewolucję motywów tanatologicznych w tekstach staroruskich (krótka wzmianka o *Słowie o wyprawie Igora* jedynie zaostreza apetyt czytelnika na dalsze informacje) i XVIII wiecznych. W osiemnastym stuleciu na postrzeganie śmierci i jej przedstawianie w Rosji w dużym stopniu bez wątpienia wpłynęły idee zachodniego Oświecenia, z kolei na początku stulecia dziewiętnastego triumfy święciły nośne hasła obrony ojczyzny przed Francuzami za cenę własnego życia oraz ideał śmierci heroicznej, który zdewaluował się znacząco w czasie Wojny Krymskiej. Ważne były także tanatologiczne wyobrażenia rosyjskiej masonerii, do której kręgów przypisywał niektórych swoich bohaterów Lew Tołstoj. Kiedy mowa o tym ostatnim, wiadomo, że zbierał on i zapisywał myśli na temat śmierci pochodzące od różnych autorów (prezentuje je wspomniana wcześniej antologia *Русская философия смерти* pod redakcją K. Isupowa). Ciekawie mogłoby wypaść takie skonfrontowanie ego-dokumentów Tołstoja z przedstawieniami śmierci w jego utworach. Element dokumentalny z sukcesem natomiast uwzględniła Doktorantka, odwołując się przy analizie *Łagodnej* Dostojewskiego do faktu wykorzystania przez pisarza motywów śmierci zaczerpniętych z prasy i przeniesionych do literatury (s.171). Rozdział zawiera bardzo dobre podsumowanie przeprowadzonych wcześniej rozważań, dzięki któremu czytelnik uzyskuje perspektywiczny ogląd przedstawionej problematyki.

Kolejne rozdziały pracy doktorskiej p. mgr Agaty Kilar poświęcone są odmianom śmierci w wybranych pozycjach literackich. Jak zapowiada Doktorantka, inspiracją do tego układu rozprawy i nazewnictwa samych rozdziałów była praca Philippea Arièsa *Człowiek i śmierć*. Mamy zatem rozdział czwarty poświęcony *Śmierci naturalnej* i jej różnym wariantom: śmierci osób z wysokich sfer, mistycznej śmierci świątobliwego starca Zosimy, ale także przedstawienie umierania osób z nizin społecznych i śmierci nazwanych „dziwnymi” z uwagi na ich brak zakorzenienia w tradycji.

Rozdział piąty, dotyczący zabójstwa, przynosi analizę różnych jego odmian, a także próbę odpowiedzi, poprzez pryzmat losów przedstawianych bohaterów, na ważne pytania egzystencjalne: „Czy zabijanie zawsze jest złe? Czy istnieją sytuacje, w których katagoryczny zakaz odbierania życia może być zrelatywizowany? [...] Czy można usprawiedliwić morderstwo w imię wyższych celów?” (s. 97). Próbuąc rozwikłać te i inne dylematy związane z zabójstwem, Autorka poddaje analizie śmierć poniesioną w pojedynku, morderstwo z zazdrości i zemsty, zabójstwa filozoficzne i ideologiczne, morderstwo dziecka oraz dzieciobójstwo. Doktorantce udaje się pokazać barwną plejadę bohaterów gotowych na ostateczne rozwiązanie w imię obrażonej dumy, wypaczonych ideologiami lub błędnymi

naukami poglądów. Dr Kilar świetnie porusza się w wątkach i motywach, poczynając od romantycznych poematów Puszkina poprzez bohaterów Dostojewskiego do Tołstoja. Dla jednych dokonanie zabójstwa oznacza ostateczny moralny upadek, dla innych staje się punktem wyjścia do *katharsis*. Jest to niewątpliwie dobry i ciekawie napisany rozdział, w którym jedynie część dotycząca śmierci w pojedynku jest słabo zakorzeniona w realiach wieku XIX. Szkoda, że Doktorantka nie sięgnęła po opracowanie Jurija Łotmana na temat tego zjawiska, znane zapewne Autorce, bo wchodzące w skład cytowanej przez nią książki *Беседы о русской культуре*. Na podkreślenie zasługuje fakt, że szczególnie dobrze wypada w tej, ale także i innych częściach pracy, przeprowadzona przez Doktorantkę analiza utworów Fiodora Dostojewskiego.

Rozdział szósty poświęcony został kwestii samobójstwa i wpływowi kultury zachodniej na postawy samobójcze. P. Kilar chętnie i umiejętnie odwołuje się w tym rozdziale do typologii samobójstw sporządzonej przez E. Durkheima w książce *Samobójstwo. Studium z socjologii*. W opisywanym rozdziale śmierć pojawia się w kilku wymiarach: antropologicznym, moralnym, filozoficznym, bohaterowie stają się również samobójcami przerażeni życiem i „chorzy na śmierć”, z powodu swojego zbytńskiego romantyzmu, ale także podejmując bunt metafizyczny. Autorka dostrzega wpływ na samobójców J. W. Goethego, S. Kierkegaarda i F. Nietzsche czy L. Feuerbacha. Do odebrania życia powieściowych i poetyckich bohaterów skłania często egoistyczna miłość, chłodna kalkulacja, ale także poczucie wstydu i hańby, jak to ma miejsce w przypadku dziewczynek zgwałconych przez Stawrogina i Swidrygajłowa. Doktorantka dostrzega liczne prawidłowości w literackiej ocenie samobójców. Podkreśla, że „Wielu z nich odrzucało Boga, próbując własnymi siłami wyjść z egzystencjalnego bagna, w które weszli sami lub zostali popchnięci przez innych [...]. Człowiek nie może wydobyć się z tej matni bez pomocy Stwórcy, gdyż tylko On jest gwarantem ludzkiego zbawienia i ludzkiej nieśmiertelności” (s. 177) i myśl ta, sformułowana w odniesieniu do bohaterów Dostojewskiego, staje się punktem wyjścia dla oceny przez autorkę także innych desperatów, takich jak „chory na śmierć” Hipolit Terentiew lub piękne zdrajczynie – Helena Kuragin (Biezuchowa) i Anna Karenina.

Rozdział siódmy i ostatni pracy omawia *Śmierć na wojnie*. Mgr Kilar kładzie w nim nacisk na wymiar heroiczny tego typu zgonów. Mamy tutaj nie tylko rozważania o postaciach i przebiegu śmierci bohaterów, ale także o jej sensie i celowości. Znowu powraca problem odejścia człowieka w efekcie zabijania, tylko tym razem to wojenne zabijanie staje się moralnie usankcjonowane. Ta część rozprawy dotyczy utworów Lwa Tołstoja. Jedynie krótki akapit

przywołuje na chwilę okrucieństwo śmierci w okresie buntu Pugaczowa przedstawione w *Córce kapitana* Aleksandra Puszkina. W polu zainteresowania Autorki znalazły się *Wojna i pokój*, *Sonata Kreutzerowska*, *Opowiadania Sewastopolskie* i dwa opowiadania – *Wypad*, *Opowiadanie wolontariusza* oraz *Wyrąb*, *Opowiadanie junkra* (tych ostatnich tekstów, podobnie jak opisanej we wcześniejszym rozdziale *Burzy* Ostrowskiego, Autorka nie wymieniła wśród zapowiadanych we wstępie utworów, mających być jej przedmiotem badań). W analizowanym rozdziale silnie wyakcentowana została rozbieżność „pomiędzy etyką wojny a pojęciem moralności” (s. 202). Rozważania dotyczą zarówno śmierci pojedynczych bohaterów, jak i ofiar masowych (po starciach pod Austerlitz, Borodino, Sewastopolem). P. Kilar także w tym rozdziale nie zapomina o poszukiwaniu przemieniającej, oczyszczającej roli śmierci, nawet tej najokrutniejszej, brutalnej, bezwzględnej, a nawet pozbawionej sensu. Taki wymiar ma śmierć Andrzeja Bołkońskiego.

Rozprawę doktorską mgr Agaty Kilar zwieńcza klarowne *Podsumowanie* oraz *Bibliografia*, zawierająca pozycje w języku polskim, angielskim i rosyjskim. Brak jest streszczenia obcojęzycznego.

Warto podkreślić, że praca napisana jest dobrym językiem, ma logiczny układ, wywody prowadzone są śmiało i samodzielnie. Materiał generalnie został opatrzony rzetelnymi przypisami, choć są miejsca, gdzie zapis w przypisach czy *Bibliografii* powinien być poprawiony (np. opracowanie Jurija Łotmana na s. 221).

W rozprawie są też błędy wynikające zapewne z redakcyjnej nieuwagi. Radziłabym „scjentyzm” zapisać przez „j” (s. 21), zwrócić uwagę na pisownię słowa Cerkiew (na s. 24 jest małą literą). Nazwisko Leontjew zapisano na s. 25 także w wersji Leontiew. Wielokrotnie powtarza się w pracy tautologia „niemniej jednak” (np. s. 47, 96, 113, 114, 119, 181). Warto pamiętać, że stosujemy albo „niemniej”, albo samo „jednak”. W niektórych miejscach pogubiły się też znaki interpunkcyjne oraz pomyłono wielkie i małe litery. Nie wiem, czy konieczne jest w rozdziale o motywach śmierci w literaturze zachodniej i rosyjskiej (rozdział III). Wyjaśnianie terminów takich jak „naturalizm” (przypis 194) czy snucie rozważań na temat specyfiki utworów dygresyjnych w rozdziale o śmierci w pojedynku (przypis 347). Tego rodzaju definicje teoretycznoliterackie niczego nie wnoszą do głównej materii tej rozprawy.

Zwraca uwagę dobra orientacja Pani Kilar w zachodnich opracowaniach związanych z tanatologią, zwłaszcza znajomość teorii psychologicznych oraz socjologicznych. Autorka umiejętnie czerpie z nich, sięgając jedynie po wiedzę uniwersalną, nie próbując sztucznie przykładać zachodnich teorii do rosyjskich realiów. To kolejny wielki plus ocenianej rozprawy.

W płaszczyźnie interpretacji samej literatury Autorka ufa natomiast znacznie częściej swojemu doświadczeniu lekturowemu niż do gotowym interpretacjom badanej problematyki przeprowadzonym przez innych badaczy, zwłaszcza rosyjskich. To z pewnością świadczy o umiejętności formułowania własnych wniosków naukowych przez mgr Kilar. Jednakże minusem takiego podejścia jest brak odwołań do szerszego rosyjskiego kontekstu kulturowego.

Doktorantka dobrze wybiera i stosuje klucze badawcze, pomagające jej w porządkowaniu analizowanej literatury (typologia Arièsa czy też Durkheima). Czyni to ze świadomością, że bez zapanowania nad tak różnym i obszernym materiałem orientacja w tematyce przedstawionej w pracy byłaby bardzo utrudniona.

Rozprawa ma spójną konstrukcję i charakter zamknięty. Rozpoczęte myśli zostają zakończone, hipoteza udowodniona, a odpowiedzi na sformułowane przez Autorkę pytania są wyczerpujące. Bardzo mocną stroną pracy stanowią syntetyczne podsumowania poszczególnych rozdziałów, a także klarowne zakończenie rekapitulujące wnioski cząstkowe zawarte w rozdziałach. W *Podsumowaniu* jest mowa o tym, że mimo silnych zachodnich wpływów kulturowych na dziewiętnastowieczną Rosję, obraz śmierci pojawiający się w literaturze tego okresu dowodzi triumfu „chrześcijańsko-prawosławnej tradycji kulturowej nad nowożytnymi ideami materialistycznego postępu, rewolucji i socjalizmu” (s. 209). Mimo wskazanych wcześniej uchybień, w pracy doktorskiej P. Mgr Agaty Kilar przeważają zatem mocne strony.

Jestem zdania, że oceniana rozprawa jest dojrzała i świadczy o samodzielności myślenia jej Autorki oraz o odważnym i świeżym naukowym podejściu do materiału literackiego niemal „kanonicznego”. Widać, że jest to owoc głębokich przemyśleń Doktorantki.

Stwierdzam, że praca mgr Agaty Kilar odpowiada wymaganiom stawianym pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie jej do dalszego etapu przewodu doktorskiego.

Unszula Giermbole

Częstochowa 08.09.2021